

Ана ФРИЦХАНД

УДК: 159–922.8:316–628

МОРАЛНАТА СЕБЕПЕРЦЕПЦИЈА НА АДОЛЕСЦЕНТИТЕ***Кратка содржина***

Во трудот се испитуваат разликите во моралната себеперцепција кај адолесценти со различна возраст, пол, со и без манифестирано асоцијално и антисоцијално однесување и адолесценти кои живеат во домови за деца без родителска грижа, односно оние кои живеат со своите родители кои се во брак. Вкупниот број испитаници изнесува 260, од кои 92 се од женски пол, а останатите 168 се машки. Просечната возраст на испитаниците од рана адолесценција изнесува 14,5 години, од средна адолесценција 17,7 години, а од доцна адолесценција изнесува 21,4 години. Сите испитаници се Македонци, со православна вероисповест. Добиените резултати покажуваат дека повозрасните адолесценти почесто ги бираат моралните вредности и одредени доблести како централни и поважни за нивната морална себеперцепција. Адолесцентите кои манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување, како и оние кои живеат во домови за деца без родителска грижа поретко ги избираат моралните вредности и одредени доблести, како централни и значајни за нивната морална себеперцепција, за разлика од нивните врстници кои не манифестираат такво однесување, односно кои живеат со своите родители кои се во брак. Не е најдена разлика помеѓу машките и женските адолесценти во однос на изборот на моралните вредности како централни и значајни за нивната морална себеперцепција. На крајот од трудот се наведени некои насоки за идните истражувања во овој домен на моралноста.

Клучни зборови: МОРАЛНА СЕБЕПЕРЦЕПЦИЈА, МОРАЛНИ ВРЕДНОСТИ И ДОБЛЕСТИ, АДОЛЕСЦЕНЦИЈА, АСОЦИЈАЛНО И АНТИСОЦИЈАЛНО ОДНЕСУВАЊЕ

Вовед

Во секојдневниот живот луѓето не постапуваат секогаш во склад со усвоениот вредносен систем. Тоа го прави јазот кој постои меѓу моралното знаење и моралното однесување сè уште непремостен. Причините за ваквата појава се многубројни и сложени. Повеќемина автори се обидуваат да ја објаснат оваа загатка тргнувајќи од различни аспекти (Frichand, 2011). Помеѓу предложените решенија веќе извесно време се издвојува концептот на морален идентитет, чив најгласен промовирач е развојниот психолог Августо Блази (Blasi, 1980, 1983, 1990). Тој, повеќе од кој било

друг современ развоен психолог успева да го премости јазот меѓу моралното знаење и моралното однесување, развивајќи го моделот на морална слика за себе (Bergman, 2005).

Од досегашните истражувања е познато дека лицата кои се позрели во моралното разбирање и моралното функционирање се и поконзистентни во нивните морални верувања и постапки. Волкер (Walker, 2005) истакнува дека моралноста е формативен елемент на идентитетот на поединецот. Кога таа е во центарот на идентитетот, постапувањето спротивно на моралните вредности и верувања не е нешто тривијално, туку е изневерување на она што поединецот во суштина е. Во изучувањето на концептот на морален идентитет важно место зазема моралната слика за себе која е неговата срцевина и која ги содржи моралните вредности што поединецот ги има усвоено. Моралните вредности се насочувачи на однесувањето на поединецот. Доколку тој подолго време се наоѓа во ситуација во која ги изневерува усвоените морални вредности може да се јават посериозни психолошки проблеми кои директно ги засегаат неговиот личен идентитет и интегритет (Walker, 2005).

Поврзаност на моралната себеперцепција и моралното однесување

Влијанието што моралните вредности и верувања на поединецот го имаат врз неговиот живот е условено од значајноста која тој самиот им ја припишува. Блази (Blasi, 1993; Blasi & Glodis, 1995) сугерира дека поединецот се доживува себе си низ процес на дејствување и искусување, поврзан со неговите акции и искуства. Без таквата поврзаност не би постоеле ниту акции, ниту искуства, туку само процеси кои се јавуваат нелично во рамки на организмот. Оттука интегрирањето на моралноста и личноста е од суштинско значење за постигнување морална зрелост на поединецот (Blasi, 1980, 1983; според Bergman, 2004).

Според Блази (Blasi, 1983), сепството е релевантно за моралноста на два начина: прво, да се биде морален, односно да се постапува морално може, но и не мора да биде негов есенцијален дел; и второ, селфот кај различни луѓе може да го карактеризираат различни морални аспекти. Вака дефинирано, моралното сепство не се јавува пред определена возраст и минува низ значајни развојни промени. Авторот смета дека специфичното однесување во одредени услови се смета за толку тесно поврзано со она што поединецот е, што тој не би бил истиот доколку не би се однесувал во склад со сопственото расудување. Според тоа, најдобриот одговор на прашањето „Зошто да бидам морален?“ е „затоа што тоа сум Јас“ или „затоа што не можам да направам нешто друго, а притоа да останам оној кој сум, истиот.“ (според Bergman, 2004, стр.37).

Истражувањата на дел од авторите (на пр. Pratt et al. 2003; Youniss & Yates, 1997; според Hardy & Carlo, 2005) за врската меѓу моралната слика за себе и моралното однесување, покажуваат дека во периодот на адолесценција вклучувањето во морални активности може да му претходи на развојот на моралната слика за себе. Според нив, голема е веројатноста од двонасочност во ваквата врска, во смисла на

тоа дека моралното однесување го стимулира развојот на моралната слика за себе која потоа го мотивира моралното однесување (Hardy & Carlo, 2005).

Хроничните и сериозни злоупотреби во текот на детството и адолесценцијата ги водат адолесцентите кон големи ризици од потиснување на вистинската слика за себе и манифестирање на различни форми на неавтентично, т.е. лажно сепство. Истажувањата спроведени во таа насока покажуваат дека родителите кои не реагираат или несоодветно ги задоволуваат потребите на детето, кои не се доволно емпатични, кои физички и психички го злоупотребуваат детето и слично, предизвикуваат потиснување на вистинската слика за себе што за последица има јавување на депресија, безнадежност, ниско себепочитување и себеприфаќање, како и деструктивно и автодеструктивно однесување кај адолесцентите (Bleiberg, 1984; Harter 1999; Stern, 1985, Winnicott, 1958, 1965; според Harter, 2006). Слични ефекти имаат и отфрлувањето, понижувањето и казнувањето на поединецот од страна на врсничката група (Harter, 2006). Истражувањата кои се однесуваат на адолесцентите кои манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување покажуваат дека овие лица имаат искривен систем на морални вредности, намалено чувство на лична и општествена одговорност, намалена креативност и активност (Киткањ, 2009).

Моралната себеперцепција во периодот на адолесценција

Сликата за себе во периодот на адолесценција е заснована врз когнитивните способности, но зависи и од социјалната средина со која адолесцентот е во интеракција. Разликите во односите во секој од аспектите на сложениот социјален контекст водат кон формирање различни слики за себе. Во овој период присутна е исклучивост во сликата за себе, но таа сега е на апстрактно ниво. Сликата за себе многу зависи од тоа како другите гледаат на поединецот. Бергер (Berger, 2008) истакнува дека поединецот, особено за време на раната адолесценција, има повеќе можни слики за себе, при што некои од нив имаат потенцијал да прераснат во конечен идентитет.

Блази (Blasi, 1993; Blasi & Milton, 1991) истакнува дека промените во субјективното доживување на сепството за време на рана и средна адолесценција се основните предуслови за создавање на одреден идентитет. Потпирајќи се врз теориите на Левинцер, Веслер и Ридмор, Блази и Милтон (Blasi & Milton, 1991) спроведуваат студија која има за цел да го разјасни чувството за себе што можеби се наоѓа во основата на субјективното искуство на идентитетот кај адолесцентите. Резултатите потврдуваат дека во преминот меѓу рана и средна адолесценција се случуваат важни промени во начините на кои се искусува сепството од страна на поединецот.

Ваквите наоди се слични со оние од студиите на Сузан Хартер (Harter, 1986, 1988; според Blasi & Milton, 1991) и сугерираат дека промените во искусување на сепството кај адолесцентите се потпираат врз развојот на апстрактните поими, врз способноста истите да се комбинираат, како и врз способноста да се создаваат

теории и врз новонастанатата осетливост за логичка неконзистентност. Блази и Милтон нагласуваат дека суштинската разлика меѓу испитаниците од рана и средна адолесценција е во тоа што повозрасните реагираат емоционално на сопствените карактеристики, чувствуваат дека истите им се од примарно значење и дека се посветени да бидат лојални самите на себе.

Арнолд (Arnold, 1993) посочува дека и покрај тоа што постојат многу истражувања за формирање и развој на идентитетот, до почетокот на деведесеттите години на минатиот век малку од нив посветуваат внимание на моралната димензија на сликата за себе. Меѓу теоретичарите кои ја допираат оваа област спаѓа Вилијам Дејмон (според Arnold, 1993) кој смета дека во адолесценцијата се случуваат две големи поместувања во сликата за себе, што обезбедуваат концептуална заснованост за нејзина интеграција со моралноста.

Денес постојат повеќе истражувања на моралната себеперцепција во периодот на адолесценција, кој се наведува како клучен за нејзиното менување и развој (Фрицханд, 2011). Освен тоа, истражувањата покажуваат дека одредени аспекти на моралниот развој во адолесценцијата (особено развојот на моралниот идентитет) можат да бидат мошне значајни во предвидувањето на генеративноста кај младите возрасни (на пр. Blasi, 2004; Hardy & Carlo, 2005; Lawford, Pratt, Hunsberger, & Pancer, 2005; McAdams et al., 1997; според Pratt & Arnold, 2006; Pratt & Arnold, 2006), потоа на моралниот интегритет кај младите возрасни и лицата на средна возраст (на пр. Marozzo-Olson, 1998), како и на смислата на животот (на пр. Steger, 2005). Сознанијата до кои дошле Мацуба и Волкер (Matsuba & Walker, 2005) укажуваат дека карактеристиките на поединците кои се посочуваат како морални примери, подобро се разбираат доколку се испитува развојот на моралната посветеност кај адолесцентите и младите возрасни.

Метод

Испитаници

Во истражувањето се вклучени 260 адолесценти од машки и женски пол во рана, средна и доцна адолесценција. Просечната возраст на испитаниците од **рана адолесценција** изнесува 14,5 години. Тие се ученици од I година во гимназиите „Јосип Броз Тито“ и „Арсение Јовков“. Вкупниот број на овие испитаници изнесува 60 (30 машки и 30 женски). Просечната возраст на испитаниците од **средна адолесценција** изнесува 17,7 години. Вкупниот број на испитаници од оваа возрасна група е 127. Со истражувањето се опфатени 63 ученици во III година од погоренаведените гимназии (32 машки и 31 женски), испитаници од КПД „Охрид“ од Охрид (14 машки) и испитаници од ВП домот од Тетово (16 машки), како и 22 машки испитаници од домот „25 Мај“ и 12 машки испитаници од домот „Ранка Милановиќ“.

Просечната возраст на испитаниците од **доцна адолесценција** изнесува 21,4 години. Тие се студенти од II и IV година на Филозофскиот факултет (наставно-научни студиски групи: психологија и социологија) и на Факултетот за физичка култура, во Скопје. Вкупниот број на овие испитаници изнесува 73, од кои 43 се од Филозофскиот факултет (31 женски и 12 машки), а 30 машки се од Факултетот за физичка култура во Скопје.

Во истражувањето се контролирани некои од варијаблите за кои постојат емпириски сознанија дека би можеле да влијаат врз истражувачките резултати, меѓу кои се место на живеење, етничка и религиозна припадност. Исклучок во однос на контролирањето на овие варијабли се групите испитаници од ВПУ-и и КПД-и, како и од домовите за деца без родителска грижа, поради пригодноста на примерокот, неговата специфичност и ограничена големина. Сепак и за овие групи се добиени потребните демографски информации како и за останатите групи испитаници.

Мерни инструменти

Во ова истражување моралната себеперцепција се испитува со помош на два инструменти. Првиот инструмент е **Скала на доблести** („Virtuous Qualities Scale”) конструиран во 2008 година од група автори (Grundtner, Rode, Giebel, & Bock; 2008). Се однесува на перцепцијата на себе си од аспект на вредностите и доблестите, а се состои од 16 потскали што содржат кратки описи на карактеристиките на секоја од нив. Во ова истражување се анализирани девет потскали кои покажуваат прифатлива вредност на индексот на интерна релијабилност: *чесност* ($\alpha = .72$), *добра нарав* ($\alpha = .73$), *истрајност* ($\alpha = .75$), *незавидливост* ($\alpha = .69$), *пари* ($\alpha = .76$), *интелигенција* ($\alpha = .75$), *религија* ($\alpha = .71$), *надворешен изглед* ($\alpha = .72$) и *етички идентитет* ($\alpha = .80$). Индексот на интерна релијабилност за целиот инструмент изнесува $\alpha = .80$.

Испитаниците треба да ги оценат карактеристиките на секоја потскала од 1 до 5 (1-речиси никогаш не важи за мене; 2-обично не важи за мене; 3-половично важи за мене; 4-обично важи за мене; и 5-речиси секогаш важи за мене). За секоја потскала се пресметува просек од одговорите на испитаниците и се добива среден резултат со ранг од 1 до 5. *Религијата* како една од потскалите на посочениот инструмент во ова истражување се разгледува во значење на *религиозност*.

Вториот инструмент е **Мерка на моралната слика за себе** („Moral self-concept measure”) конструиран во 2008 година од група автори (Grundtner, Rode, Giebel, & Bock; 2008). На испитаниците им се прикажуваат три концентрични круга при што секој круг соодветствува на различно ниво на централност на Јас. Над круговите, во пет колони, по азбучен редослед се наведени придавки поврзани со личностни карактеристики (на пр. грижлив/а, интелигентен/на, себичен/на итн.). Од испитаниците се бара најнапред да прецртаат петнаесет придавки што најмалку ги опишуваат. Потоа треба да одберат три придавки кои се најцентрални до она што тие се (оние што најдобро ги опишуваат) и да ги запишат во првиот внатрешен круг. Понатаму испитаниците одбираат други три придавки кои ги впишуваат во

следниот внатрешен круг и на крајот одбираат уште четири придавки за кои сметаат дека ги опишуваат и ги внесуваат во последниот (најоддалечениот) круг.

Сите излистани придавки се поделени во три категории: а) **морални** кои носат 2 поени (на пр. грижлив/а, праведен/на, дарежлив/а итн.), б) **неутрални** кои не носат поени (0) (на пр. популарен/на, романтичен/на итн.), и в) **неморални** кои носат -2 поени (на пр. нетрпелив/а, мрзелив/а, себичен/на итн.). Најцентралниот круг има тежина 3, средниот круг има тежина 2 и најоддалечениот круг има тежина 1. Сумата на трите круга се пресметува како вкупен резултат и може да се движи од -32 до 38. Повисок резултат укажува на поголемо присуство на морални придавки (доблести) во моралната слика за себе на испитаниците.

Постапка

Теренскиот дел од истражувањето се реализираше во две фази, во периодот од јануари до декември, 2009 година. Во првата фаза (јануари-март) се направи пилот истражување за да се прилагодат мерните инструменти. Втората фаза го опфати периодот од април до декември и во неа се оформи конечниот примерок за анализа. Во него се вклучија само оние испитаници кои целосно ги пополнија инструментите и кои ги исполнија критериумите со кои се почитуваат предвидените контролирани варијабли.

Резултати

Во табелите што следуваат се прикажани резултатите кои се однесуваат на моралната себеперцепција на адолесценти со различна возраст. При анализите се земено предвид адолесценти од машки и женски пол, во рана, средна и доцна адолесценција кои учат во гимназија и кои студираат на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура. Од соопштените вредности во Табела 1 се гледа дека со зголемување на возраста моралните вредности почесто се избираат како централни во моралната слика за себе. Регистрираната разлика е значајна на ниво 0.01 ($F(2,193) = 71.563$; $p < 0.01$).

Табела 1. Разлики помеѓу лицата од рана, средна и доцна адолесценција во однос на моралната слика за себе

Возраст	N	M	SD	F(2,193)	p
Рана адолесценција	60	12.87*	6.883	71.563	.000
Средна адолесценција	63	20.03*	6.648		
Доцна адолесценција	73	25.82*	5.162		
Вкупно	196	19.99	8.159		

Забелешка: * - статистички значајни разлики на ниво 0.01 меѓу групите по примена на Bonferroni post-hoc тест.

Во Табела 2 се соопштени резултатите за важноста која одредени вредности и доблести ја имаат во моралната слика за себе на адолесцентите од различни возрастни групи. Статистички значајни разлики се најдени за *добра нарав* ($F(2,193) = 4,763$; $p < 0.01$), *незавидливост* ($F(2,193) = 4,196$; $p < 0.05$), *религија* ($F(2,193) = 3,173$; $p < 0.05$) и *етички идентитет* ($F(2,193) = 13,312$; $p < 0.01$). Се забележува дека лицата од доцна адолесценција повисоко ги вреднуваат сите четири наведени доблести во споредба со останатите две групи адолесценти. Анализите спроведени со Bonferroni post-hoc тестот покажуваат дека *добра нарав* и *незавидливост* им се значително поважни на лицата од доцна адолесценција отколку на лицата од рана адолесценција. Статистички значајна разлика за *религија* се регистрира меѓу лицата од средна и доцна адолесценција, при што истата им е многу поважна на лицата од доцна адолесценција. Овие испитаници значително повисоко го поставуваат и *етичкиот идентитет* во моралната себеперцепција, за разлика од испитаниците од рана и од средна адолесценција.

Кога ќе се погледнат вредностите на аритметичките средини за *добра нарав* се забележува дека кај лицата од доцна адолесценција истата е просечно проценета, додека кај останатите две групи е потпросечно проценета. Во однос на *незавидливоста* и *етичкиот идентитет* од аритметичките средини се забележува дека адолесцентите од сите три анализирани групи релативно натпросечно ги проценуваат овие две доблести. *Религијата* се перципира како помалку важна од страна на сите три групи што е видливо од релативно ниските вредности на аритметичките средини за оваа доблест.

Табела 2. Разлики помеѓу лица од рана, средна и доцна адолесценција во однос на перципираната важност на одредени вредности и доблести

Вредности/доблести	M			SD			F(2,193)	p
	РА	СА	ДА	РА	СА	ДА		
Чесност	3.57	3.62	3.69	.49	.53	.54	.830	.438

Добра нарав	2.85*	2.90	3.15*	.59	.63	.63	4.763	.010
Истрајност	3.90	3.89	4.05	.77	.61	.72	1.044	.354
Незавидливост	3.75*	3.78	4.07*	.77	.75	.57	4.196	.016
Пари	3.49	3.65	3.42	.79	.65	.68	1.850	.160
Интелигенција	2.95	2.91	2.86	.91	.79	.84	.196	.822
Религија	2.63	2.36*	2.79*	.92	1.10	.96	3.173	.044
Надворешен изглед	3.69	3.57	3.42	.87	.65	.84	1.899	.152
Етички идентитет	4.01*	4.03*	4.38*	.54	.49	.39	13.312	.000

Забелешка: **РА** – рана адолесценција, **СА** – средна адолесценција, **ДА** – доцна адолесценција; * - статистички значајни разлики на ниво 0.01 меѓу групите по примена на Bonferroni post-hoc тест.

Разликите во однос на моралната себеперцепција меѓу адолесцентите од машки и женски пол се прикажани во Табела 3. При анализите се земени предвид адолесценти од двата пола, во рана, средна и доцна адолесценција кои учат во гимназија и кои студираат на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура. Добиената разлика не е статистички значајна, што упатува на заклучокот дека кај адолесцентите полот не игра значајна улога во изборот на моралните вредности како централни во нивната морална слика за себе.

Табела 3. Разлики помеѓу адолесцентите од машки и женски пол во однос на моралната слика за себе

Пол	N	M	SD	t(194)	p
Машки	104	19.64	7.55	-.639	.524
Женски	92	20.39	8.83		

Статистички значајна разлика на ниво 0.05 ($t(194)=2,147$; $p<0.05$) е најдена само во однос на *добра нарав*, која адолесцентите од машки пол ја перципираат како значително поважна во нивната морална слика за себе (Табела 4). Адолесцентите од машки пол ја проценуваат оваа доблест релативно просечно, додека адолесцентите од женски пол истата ја проценуваат релативно пониско од просечната вредност.

Табела 4. Разлики помеѓу адолесценти од машки и женски пол во однос на перципираната важност на одредени вредности и доблести

Вредности/доблести	M		SD		t(194)	p
	M	Ж	M	Ж		
Чесност	3.60	3.66	.51	.52	-.796	.427
Добра нарав	3.07	2.88	.58	.66	2.147	.033
Истрајност	3.95	3.96	.75	.65	-.147	.883
Незавидливост	3.84	3.92	.69	.73	-.792	.467
Пари	3.51	3.51	.73	.70	.044	.965
Интелигенција	2.97	2.83	.82	.87	1.194	.234
Религија	2.60	2.61	.99	1.03	-.110	.912
Надворешен изглед	3.52	3.59	.83	.75	-.552	.582
Етички идентитет	4.13	4.19	.51	.49	-.877	.382

Забелешка: М- машки, Ж - женски

Лицата од средна адолесценција кои манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување значително поретко ги избираат моралните вредности како централни во нивната морална слика за себе, во споредба со нивните вршници кои не манифестираат ваков вид однесување. Оваа разлика е прикажана во Табела 5 и истата е статистички значајна на ниво 0.01 ($t(60)=7,198$; $p<0.01$).

Табела 5. Разлики помеѓу адолесценти кои не манифестираат и адолесценти кои манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување во однос на моралната слика за себе

Вид на однесување	N	M	SD	t(60)	P
Без асоцијално и антисоцијално одн.	32	21.31	4.36	7.198	.000
Со асоцијално и антисоцијално одн.	30	11.20	6.55		

Од Табела 6 се забележува дека постојат статистички значајни разлики на ниво 0.01 и на ниво 0.05 помеѓу споменатите групи адолесценти во однос на вредностите и доблестите кои тие ги перципираат како важни во нивната морална слика за себе. Се забележува дека адолесцентите кои манифестираат асоцијално и антисоцијално

однесување ги перципираат *чесноста*, *истрајноста* и *етичкиот идентитет* како помалку важни за нивната морална слика за себе во споредба со нивните врсници кои не манифестираат ваков вид на однесување. Тие релативно просечно ги проценуваат доблестите *чесност* и *етички идентитет*. Нивните врсници од втората анализирана група овие две доблести ги проценуваат натпросечно.

Кај *истрајноста* се забележува дека двете анализирани групи добиваат повисоки вредности на аритметичката средина од просечната. Адолесцентите кои не манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување значително помалку ја перципираат *религијата* како важна за нивната морална слика за себе во споредба со адолесцентите кои манифестираат ваков вид однесување. Тоа се гледа и од релативно подпросечната проценка на истата, во споредба со нивните врсници кои манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување и кои ја проценуваат релативно натпросечно.

Помеѓу адолесцентите кои живеат во домови за деца без родителска грижа и нивните врсници кои живеат во семејство со родители кои се во брак постојат статистички значајни разлики на ниво 0.01 ($t(64)=2,698$; $p<0.01$). Резултатите се прикажани во Табела 7. Оттука може да се заклучи дека адолесцентите од првата група значително поретко ги избираат моралните вредности како централни во нивната морална слика за себе, споредени со адолесцентите кои живеат во семејство со родители кои се во брак.

Табела 6. Разлики помеѓу адолесценти кои (не)манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување во однос на перципираната важност на одредени вредности/доблести

Вредности/доблести	M		SD		t(60)	p
	Без ас/ ант.	Со ас/ ант	Без ас/ ант.	Со ас/ ант.		
Чесност	3.71	3.22	.52	.49	3.798	.000
Добра нарав	2.96	2.81	.57	.65	.979	.331
Истрајност	3.94	3.53	.61	.72	2.440	.018
Незавидливост	3.71	3.53	.78	.56	1.030	.307
Пари	3.71	3.52	.62	.50	1.346	.183
Интелигенција	3.18	3.25	.69	.71	-.443	.659
Религија	2.27	3.60	1.03	.96	-5.250	.000
Надворешен изглед	3.77	3.53	.66	.69	1.398	.167
Етички идентитет	4.28	3.17	.41	.69	7.794	.000

Табела 7. Разлики меѓу адолесценти кои живеат во семејство со родители кои се во брак и адолесценти од домови за деца без родителска грижа во однос на моралната слика за себе

Примарна група на социјализација	N	M	SD	t(64)	p
Од семејство со родители во брак	32	21.31	4.36	2.698	.009
Од дом за деца без родители и род.грижа	34	17.12	7.71		

Резултатите во врска со перципираната важност на одредени вредности и доблести од страна на двете анализирани групи адолесценти се соопштени во Табела 8. Од вредностите може да се забележи дека адолесцентите кои живеат во домови за деца без родителска грижа значајно се разликуваат од своите врсници кои живеат во семејство со родители кои се во брак во поглед на вредностите *чесност*, *истрајност*, *пари*, *религија*, *надворешен изглед* и *етички идентитет*. Сите добиени резултати се статистички значајни на ниво 0.01. Адолесцентите кои живеат во домови за деца без родителска грижа ги перципираат *чесноста*, *истрајноста*, *парите*, *надворешниот изглед* и *етичкиот идентитет* како помалку важни за нивната морална слика за себе во споредба со нивните врсници кои живеат во семејство со родители кои се во брак. Адолесцентите од домовите за деца без родителска грижа многу поголемо значење ѝ придаваат на *религијата* отколку што тоа го прават адолесцентите кои живеат со своите родители. Тоа се гледа од релативно натпросечната проценка на истата, во споредба со нивните врсници кои ја проценуваат релативно потпросечно.

Табела 8. Разлики помеѓу адолесценти кои живеат во семејство со родители кои се во брак и адолесценти од домови за деца без родителска грижа во однос на перципираната важност на одредени вредности/доблести

Вредности/доблести	M		SD		t(64)	p
	Сем	Дом	Сем	Дом		
Чесност	3.71	3.40	.52	.46	2.573	.012
Добра нарав	2.96	3.15	.57	.64	-1.294	.200
Истрајност	3.94	3.37	.61	.81	3.203	.002
Незавидливост	3.71	3.43	.78	.77	1.481	.143
Пари	3.71	3.25	.62	.68	2.861	.006
Интелигенција	3.18	3.36	.69	.77	-1.036	.304
Религија	2.27	3.42	1.03	1.03	-4.517	.000

Надворешен изглед	3.78	3.29	.64	.62	3.139	.003
Етички идентитет	4.28	3.63	.41	.64	4.846	.000

Забелешка: Сем – со семејство, Дом – во дом за деца без родители и родителска грижа

Дискусија и заклучок

Добиените истражувачки наоди покажуваат дека повозрасните адолесценти почесто ги избираат моралните вредности како централни во нивната морална себеперцепција. Со возраста кај нив се менува и значењето што го перципираат кај некои од анализираните вредности и доблести. Не е најдена разлика помеѓу машките и женските адолесценти во однос на изборот на моралните вредности како централни во нивната морална себеперцепција. Единствената разлика меѓу машките и женските е регистрирана во однос на перципираната важност на доблеста *добра нарав*, која адолесцентките ја перципираат како помалку важна отколку нивните врстници од машки пол.

Адолесцентите кои манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување значително поретко ги избираат моралните вредности како централни и важни за нивната морална себеперцепција во споредба со адолесцентите кои не манифестираат ваков вид однесување. Сличен наод е добиен и за адолесцентите кои живеат во домови за деца без родителска грижа, кои, исто така, поретко ги избираат моралните вредности како централни и важни за нивната морална себеперцепција во споредба со адолесцентите кои живеат во семејство со родители кои се во брак.

Регистрираните промени укажуваат дека менувањето на моралната себеперцепција е поврзано со факторите кои се дел од процесите на созревањето и развојноста. Тука, пред сè, се мисли на возраста. Важни се и влијанијата кои потекнуваат од процесот на социјализација – семејството и врстниците, како и оние кои доаѓаат од пошироката општествена средина во која адолесцентите растат и се развиваат. Добиените резултати се во склад со резултатите од истражувањата на повеќе автори. Тие се должат на развојните специфики на адолесценцијата. Во овој период се менува влијанието на некои од агенсите на социјализација, како и контекстот во кој адолесцентите се развиваат. Се менуваат и вештините што се поврзани со моралниот домен, како на пример способноста за решавање проблеми, за заземање туѓо гледиште, за разбирање на себе си и слично. Со возраста напредува и когнитивниот развој што е уште еден значаен фактор за менување на моралната себеперцепција во периодот на адолесценција.

Семејството и врстниците како агенси на социјализација имаат важна улога во развојот на моралната себеперцепција, што се покажува при споредбите на лицата од машки пол, од средна адолесценција кои живеат во домови за деца без родителска грижа и нивните врстници кои живеат во семејство со родители кои се во брак. Тие се јавуваат како значајни и кај лицата од машки пол, од средна адолесценција кои манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување. Овие лица покажуваат

значително послаби резултати во споредба со нивните врсници кои живеат во семејства, со родители кои се во брак, односно со врсниците кои не манифестираат асоцијално и антисоцијално однесување. Циничниот и ироничен однос, исмевањето, физичката и психичка злоупотреба, условувањето на љубовта или нејзиното целосно ускратување, несигурната социоемоционална врзаност, незадоволените базични потреби и слично, имаат негативно влијание врз развојот на сликата за себе, особено врз развојот на моралната слика за себе. Дисфункционалното семејство или семејство кое не постои е сериозно нарушување на микросистемот во кој овие поединци се развиваат, што предизвикува негативни последици врз нивниот морален развој.

Во идните истражувања вниманието треба да се насочи и кон други варијабли кои можат да имаат значајно влијание врз менувањето и развојот на моралната себеперцепција. Така, на пример, влијанието на факторите кои потекнуваат од личноста на испитаниците е многу важно и заслужува подетално испитување. Ова го нагласуваат повеќе автори (на пр. Knežević, 2003; Поповски, 2000; Warren, 2008). Со оглед на предочената важност на моралната перспектива и моралната мотивација, значајно е во иднина подетално да се проучат овие две компоненти. Во следните истражувања треба да се земе предвид и квалитетот на социоемоционалното врзување, како и родителските стилови. Би било интересно да се испита влијанието на социодемографските фактори кои не се вклучени во ова истражување. Потребата од вклучување на повеќе варијабли истовремено во идните истражувања ја потврдуваат и најновите студии кои се насочени кон изнаоѓање модел на повеќе конструкти на моралноста (на пр. Derryberry & Thoma, 2005; McDaniel, Grice & Eason, 2010).

Литература

- Arnold, M.L., 1993. *The Place of Morality in the Adolescent Self*. Doctoral dissertation, Graduate School of Education of Harvard University, (преземено од: www.umn.edu, 2008)
- Berger, K.S., 2008. *The Developing person. Through the Lifespan*, 7th ed. NY, Worth Publishers
- Bergman, R.C., 2004. Identity as Motivation: Toward a Theory of the Moral Self. Bo: Lapsley, D.K., & Narvaez, D. eds. *Moral Development, Self, and Identity*, NJ: Lawrence Erlbaum Ass. Publishers, pp. 21-46.
- Bergman, R.C., 2005. *Educating the Moral Self: From Aristotle to Augusto Blasi*. Doctoral Dissertation. The Graduate College at the University of Nebraska, Lincoln, (преземено од: www.umn.edu, 2008)
- Blasi, A., 1980. Bridging Moral Cognition and Moral Action: A Critical Review of the Literature. *Psychological Bulletin*, 88 (1), p.1-45.
- Blasi, A., 1983. Moral Cognition and Moral Action: A Theoretical Perspective. *Developmental Review*, 3, p. 178-210.
- Blasi, A., 1990. Kohlberg's Theory and Moral Motivation. *New Directions for Child Development*, 47, p. 51-57.
- Blasi, A., 1993. The Development of Identity: Some Implications for Moral Functioning. Bo: Noam, G.G., & Wren, T.E. eds. *The Moral Self*, MIT Press, USA, pp. 99-122.
- Blasi, A., 2004. Moral Functioning: Moral Understanding and Personality. Bo: Lapsley, D.K., & Narvaez, D. eds. *Moral Development, Self, and Identity*, NJ: Lawrence Erlbaum Ass. Publishers, pp. 335-347.
- Blasi, A., & Glodis, K., 1995. The Development of Identity. A Critical Analysis from the Perspective of the Self as Subject. *Developmental Review*, 15, p. 404-433.
- Blasi, A., & Milton, K., 1991. The Development of the Sense of Self in Adolescence. *Journal of Personality*, 58 (2), p. 217-242.
- Derryberry, P.W., & Thoma, S.J., 2005. Moral Judgment, Self-Understanding, and Moral Actions: The Role of Multiple Constructs. *Merrill-Palmer Quarterly*, 51 (1), p. 67-92.
- Frichand, A., 2011. Ispitivanje moralnog mišljenja adolescenata putem posrednih koncepata. *Psihološka istraživanja*, 14 (1), Beograd: Filozofski fakultet, str. 67-84.
- Фрицханд, А., 2011. Видот на образование и моралната себеперцепција во средна и доцна адолесценција. *Просветно дело*, 64 (4), Скопје: Просветно дело, стр.49-60.
- Grundtner, J., Rode, M., Giebel, H., & Bock, T., 2008. *The Effect of Undergraduate Philosophical Ethics Courses on Moral Judgment and Moral Motivation*. Труд презентирани на Ethical Theory and Moral Practice conference, Amsterdam, The Netherlands.
- Hardy, S.A., & Carlo, G., 2005. Identity as a Source of Moral Motivation. *Human Development*, 48, p. 232-256.

- Harter, S., 2006. The Self. Bo: Eisenberg, N. ed. *Handbook of child psychology*. 3, NJ: Wiley & Sons, p. 505-570.
- Киткањ, З., 2009. Престапничко однесување кај малолетните сторители со посебен осврт на лицата со интелектуален дефицит. Необјавен докторски труд. Скопје: Филозофски факултет
- Knežević, G., 2003. *Koreni amoralnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju
- Marzocco-Olson, L., 1998. *The Assessment of Moral Integrity among adolescents and adults*. Doctoral Dissertation. University of Wisconsin-Madison, (преземено од: www.umn.edu, 2008)
- Matsuba, M.K., & Walker, L.J., 2005. Young Adult Moral Exemplars: The Making of Self Through Stories. *Journal of Research on Adolescence*, 15 (3), p. 275-297.
- McDaniel, B.L., Grice, J.W., & Eason, E.A., 2010. Seeking a multi-construct model of morality *Journal of Moral Education*, 39 (1), p. 37-48.
- Поповски, М., 2000. *Персоналните корелати на просоцијалното однесување*. Необјавен докторски труд. Скопје: Филозофски факултет
- Pratt, M.W., & Arnold, M.L., 2006. *Growing into Generativity: Adolescent Roots of a Generative Self in Emerging Adulthood*. Труд презентирани на Notre Dame Symposium on Personality and Moral Character
- Pratt, M.W.; Hunsberger, B.; Pancer, S.M. & Alisat, S., 2003. *A Longitudinal Analysis of Personal Values Socialization: Correlates of a Moral Self-Ideal in Late Adolescence*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Steger, M.F., 2005. *Development and Validation of the Meaning in Life Questionnaire: A Measure of Eudaimonic Well-Being*. Doctoral dissertation, The Graduate School of the University of Minnesota (преземено во 2008, од: www.umn.edu)
- Walker, L.J., 2005. *Link between moral knowledge and moral action*. Bo: Exploring Human Development: A Tool Kit, видео материјал (предавање). Worth Publishers.
- Warren, E.A., 2008. *Modeling Moral Personality: Moral Chronicity, Moral Identity, and Moral Cognition*. Doctoral Dissertation. The Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University, (преземено од: www.umn.edu, 2008)

Ana FRICHAND

MORAL SELF-PERCEPTION OF ADOLESCENTS

Summary

This research examines differences in moral self-perception of adolescents with different age, gender, type of behavior and family. The total number of participants is 260, where 92 are girls and 168 are boys. The average age of participants from early adolescence is 14.5 years, from middle adolescence is 17.7 years, while the average age of participants from late adolescence is 21.4 years. All participants are Macedonians, with Orthodox religion.

The results indicate that older adolescents, adolescents who do not manifest asocial or antisocial behavior and adolescents who live with their parents who are in marriage are choosing moral values and virtues as more central and more important to their moral self-perception compared to younger adolescents, and to their peers who manifest asocial or antisocial behavior and those who live in institutions for children without parents and parental care. No differences are registered according to gender of adolescents.

Key words: MORAL SELF-PERCEPTION, MORAL VALUES AND VIRTUES, ADOLESCENCE, ASOCIAL AND ANTISOCIAL BEHAVIOR